

Credința ca salvare ontologică în romanele lui Dostoievski

Diana CUȘMERENCO

Our study is based upon the idea that Dostoevskyan characters find relief, salvation and fulfillment or, in other words, find themselves through faith. It is a fact that in the novels of Russian writer love for God is a central matter. Through the love for God and for their neighbor, Dostoevsky's characters are able to purify their souls and, by doing that, to ascend morally and spiritually. Thus, these characters succeed in defeating their tragic destiny. In this space so closed and dark like a tricky labyrinth, in which they often lose themselves, God is like a guiding and beneficial light or, more precisely, a Center. Once arrived in this central point that represents Divine Light Itself, the characters feel like they finally arrived home.

Romanele dostoievskiene se imprimă adânc în memoria receptorului chiar în urma primei lecturi, datorită forței auctoriale deosebite de a revela trăiri, sentimente și tragedii umane, care pot marca pînă și cel mai insensibil cititor. Nu întîmplător, referindu-se la reacția noastră față de majoritatea romanelor mari, Wayne Booth sesizează în *Retorica romanului* că „ne interesează în mod deosebit personajele ca oameni; ne preocupă norocul sau neșansa lor”¹. Într-adevăr, personajele dostoievskiene, în majoritatea lor, străbat un impresionant labirint al suferinței, asemenea unui Sisif care nu renunță la menirea lui. Tocmai atunci cînd ar părea că totul este pierdut, că omul nu mai poate fi salvat din labirintul tenebros în care se adîncește tot mai mult, apar, pentru cel aflat în suferință, mai multe fire ale Ariadnei, dintre care cel mai important este credința în Dumnezeu. Într-adevăr, iubirea de Dumnezeu, ca posibilitate a mîntuirii și găsirii liniștii sufletești, reprezintă un topos în romanele dostoievskiene, desemnînd și o trăsătură a poporului rus. Credința în Dumnezeu se leagă de iubire sau pornește din iubire, acesta fiind o problematică analizată și de Rudolf Otto în *Despre numinos*, atunci cînd pornește de la „cea mai înaltă dintre toate afirmațiile creștine: «Dumnezeu este iubire»”². Prin credință și prin iubirea pentru aproapele lor, personajele dostoievskiene au posibilitatea de a-și purifica și mîntui sufletul, înălțîndu-se moral și spiritual. Astfel, iubirea și credința sînt adevăratele lumini, pe care omul, urmîndu-le, ajunge să se împace cu sine. Cel îndepărtat de Dumnezeu rătăcește în propriile tenebre, în propria-i închisoare pe care și-a făurit-o, fără să vrea, în sine și pentru sine. Pentru aceste personaje, de tipul lui Smerdeakov, Ivan, Feodor

¹ Wayne Booth, *Retorica romanului*. În românește de Alina Clej și Ștefan Stoescu, Editura Univers, București, 1976, p. 169.

² Rudolf Otto, *Despre numinos*. Traducere din limba germană de Silvia Irimiea și Ioan Milea, Editura Humanitas, București, 2006, p. 60.

Pavlovici Karamazov din *Frații Karamazov*, Raskolnikov din *Crimă și pedeapsă*, Piotr Stepanovici și Kirillov din *Demonii* sau *omul subteran* din *Însemnări din subterană*, spațiul închis este o falsă acasă.

De fapt, gândurile tenebroase se nasc tocmai în acest spațiu închis, lipsit de lumina lui Dumnezeu. Locuința mizeră a lui Raskolnikov se aseamănă unui coșciug și contribuie mult, așa cum recunoaște însuși protagonistul, la germinarea Ideii și teoriei sale nefaste: „[...] atunci m-am retras ca un păianjen în ungherul meu. Mi-ai văzut bîrlogul, ai fost acolo... Știi, Sonia, că încăperile strîmte și joase sufocă sufletul și spiritul?”³. Nu întâmplător, Svidrigailov și apoi și anchetatorul Porfiri îi atrag atenția asupra necesității de a se elibera de povara crimei, tocmai prin această metaforă a libertății, care este nevoia de aer: „În clipa asta, n-ai nevoie decît de aer, aer, aer...”⁴. Asemănător, *omul subteran* se vede în ipostaza șoarecelui adăpostit în ceea ce el definește drept „bîrlog”: „Acolo, în duhoarea mizerabilului său bîrlog subteran, șoarecele nostru ofensat, stîlcit și luat în rîs, se cufundă într-o furie rece, înveninată și, mai ales, veșnică.”⁵. *Omul din subterană*, îndepărtat iremediabil de Dumnezeu, poate fi recunoscut și în imaginea lui Smerdeakov, care, la rîndu-i, încă din copilărie, obișnuia să se vîre „într-un ungher timp de cîteva zile”⁶. Este la fel de tăcut ca *omul din subterană*, adunînd, pe măsura trecerii timpului, tot mai multă ură. În *Studii despre iubire*, Ortega y Gasset⁷ analizează iubirea și ura, observînd că în cazul ambelor pasiuni există direcționarea către obiect, ceea ce diferă fiind scopul. Dacă în iubire direcționarea are un aspect pozitiv, urmărindu-se înființarea permanentă a obiectului iubit, în ură se dorește desființarea acestuia, desființarea supremă fiind crima. Ura pură, materializată pînă la urmă în crimă, este cultivată în tăcere de Smerdeakov, căruia i se pare că a găsit un aliat în ateul Ivan Karamazov. Admirația pentru ateismul afișat de Ivan se explică și prin necunoașterea sentimentului iubirii paterne. În imaginar, tatăl se confundă cu autoritatea divină. Smerdeakov, odrasla din flori a lui Feodor Pavlovici, nu știe ce este iubirea, și de aceea, nici credința. Transpare ideea că fără iubire nu poate apărea credința în Dumnezeu. Se rețin cuvintele starețului Zosima, adresate doamnei Hohlakova: „Străduiți-vă să iubiți pe cei din preajma dumneavoastră, să-i iubiți din toată inima și neprecupețit. Pe măsură ce iubirea va triumfa, veți ajunge să vă convingeți și de existența lui Dumnezeu și să credeți în nemurirea sufletului. Iar dacă iubirea de aproape se va desăvîrși printr-o deplină

³ Feodor Mihailovici Dostoievski, *Crimă și pedeapsă*. Ediția a II-a, traducere din limba rusă de Nicolae Gane, Editura Polirom, București, 2007, p. 454.

⁴ *Ibidem*, p. 500.

⁵ Idem, *Însemnări din subterană*, în *Opere în 11 volume*, volumul 4. Traducere de V. Em. Galan și Igor Block, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968, p. 135.

⁶ Idem, *Frații Karamazov*, volumul I. Traducere de Ovidiu Constantinescu și Isabella Dumbravă, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965, p. 172.

⁷ José Ortega y Gasset, *Studii despre iubire*. Ediția a III-a revăzută, traducere din spaniolă de Sorin Mărculescu, Editura Humanitas, București, 2002, p. 17.

uitare de sine, atunci veți crede neapărat, și nici o îndoială nu va mai putea să se strecoare în sufletul dumneavoastră”⁸.

Așadar, credința reprezintă lumina prin care sufletul omului se purifică, ajungând într-o deplină armonie cu sine. Cei lipsiți de iubire și credință se pierd și rătăcesc într-o lume în care Dumnezeu este absent. În imaginar, așa cum arată și Georges Poulet în *Metamorfozele cercului*, Dumnezeu reprezintă Centrul, iar „a fi în centrul lumii înseamnă deci a fi [...] în centrul lui Dumnezeu.”⁹. A-L trăi pe Dumnezeu ca prezență ubicuă și constantă înseamnă a fi împăcat cu tine și cu lumea. Astfel, se observă că personajele care trăiesc din și pentru dragostea pentru Dumnezeu, ca starețul Zosima, posedă o liniște interioară și un echilibru sufletesc, nezduncinate de forța răului, realitate impresionantă pentru cei din jur. De fapt, așa cum demonstrează Nikolai Berdiaev în *Filosofia lui Dostoievski*, atât Zosima cât și Alexei Karamazov „sunt oamenii care au înțeles răul și au ajuns la starea desăvârșită”¹⁰. Dăruirea de sine este un rezultat al trecerii prin suferință, al unor experiențe ontologice marcante: a trăi în mijlocul lumii și a-L trăi în același timp pe Dumnezeu în tine este marea miză existențială, pe care doar câteva personaje dostoievskiene reușesc să o ducă la desăvârșire. Desigur, figura tutelară în acest sens rămîne Zosima, considerat sfânt de către enoriașii săi. Totuși, într-o lumină similară apare și chipul prostituatei Sonia, care la prima vedere cu greu poate fi alăturat lui Zosima. Suferința ei o purifică, curățînd-o de tot ce are păcătos. Pentru ea, Dumnezeu este acea *acasă*, adică salvarea și liniștea pe care le caută cu disperare. Doar așa reușește să supraviețuiască, fapt constatat și de Raskolnikov.

Într-adevăr, este foarte important sentimentul lui *acasă*, care, pentru personajele dostoievskiene, reprezintă acel spațiu ocrotitor, în care omul se regăsește pe sine. În *Crimă și pedeapsă*, Marmeladov trăiește această nostalgie, pe care i-o repetă obsedant lui Raskolnikov: „Or, fiecă om ar trebui să aibă pe lumea asta măcar un loc unde să se poată duce, la o adică”¹¹, „[...] firesc ar fi ca orice ființă umană să aibă un locșor unde cuiva să-i pese de ea!”¹², „Vă dați seama, vă dați dumneavoastră seama, stimate domn, ce înseamnă să nu mai ai unde te duce?”¹³. O *acasă*, chiar a omului care a nelegiuit, poate fi biserica, așa cum subliniază starețul Zosima: „Aidoma unei mame duioase și iubitoare, însă, biserica renunță de bunăvoie să-l pedepsească, fiindcă și așa vinovatul a fost destul de greu năpăstuit de legile statului și trebuie să rămînă lîngă el cineva are să-i aline suferința.”¹⁴. Apare astfel ideea că în timp ce „doctrinile moderne întăresc în sufletul lui credința că nelegiuirea pe care a săvîrșit-o nu este de fapt o crimă, ci o răzvrătire împotriva

⁸ Feodor Mihailovici Dostoievski, *op. cit.*, p. 78.

⁹ Georges Poulet, *Metamorfozele cercului*. Traducere de Irina Bădescu și Angela Martin, Editura Univers, București, 1987, p. 13.

¹⁰ Nikolai Berdiaev, *Filosofia lui Dostoievski*. Traducere din limba rusă: Radu Părpăuță, Editura Institutul European, Iași 1992, p. 61.

¹¹ Feodor Mihailovici Dostoievski, *Crimă și pedeapsă*, p. 27.

¹² *Ibidem*, p. 28.

¹³ *Ibidem*, p. 30.

¹⁴ Idem, *Frații Karamazov*, volumul I, p. 90.

stăpînirii care-l asuprește pe nedrept”¹⁵, iar „în sufletul lui clocotește ațita ură”¹⁶, încît se înverșunează împotriva societății care l-a alungat, biserica îl îmblînzește, îl umanizează, făcînd posibilă regenerarea sa. Se explică astfel *renașterea* lui Raskolnikov, posibilă însă numai prin iubirea necondiționată a Soniei. Lui Raskolnikov i se pare aproape neverosimilă lipsa de dispreț a Soniei și tocmai iubirea ei reușește să-i îmblînzească ura: „[...] își ridică deodată capul, privind-o îndelung, nemișcat. Dar nu întîlni decît privirile ei neliniștite și îngrijorate pînă la durere. Asta era iubire! Ura lui se risipi ca o nălucire.”¹⁷ *Renașterea* lui Raskolnikov este anticipată de dorința lui de a i se citi din *Noul Testament* pasajul despre învierea lui Lazăr. Totuși, sufletul său chinuit va cunoaște mai multe obstacole pînă la mîntuire, însă toate vor fi depășite cu ajutorul iubirii. Abia după ce va își va mărturisi crima și după ce va fi închis, Raskolnikov își va regăsi încet, încet credința. Iubirea pe care începe să o simtă pentru credincioasa Sonia îl determină să-l regăsească în sufletul său și pe Dumnezeu: „«Oare e cu puțință ca, acum, credința ei să nu fie și credința mea?»”¹⁸.

Iubirea reprezintă așadar o treaptă necesară către credință, însă dacă iubirea lipsește cu desăvîrșire încă de la cea mai fragedă vîrstă? „Nu e posibil să crezi dragoste din nimic, din nimic nu poate făuri decît Dumnezeu”, susține Fetiukovici, avocatul lui Dmitri Karamazov, care sprijină, de fapt, o cauză universală a celor neiuubiți. Cum se poate naște sentimentul iubirii filiale fără exemplul iubirii paterne? – pare a sugera Fetiukovici: „Fără să vrea, adolescentul cade pe gînduri: «Dar oare el [tatăl *n.n.*] m-a iubit atunci cînd mi-a dat viață? [...] Oare m-a zămislit de dragul meu?»”¹⁹. În lipsa acestei certitudini apare și sentimentul răzvrătirii împotriva figurii paterne, or, în imaginar aceasta se confundă, așa cum am anticipat, cu autoritatea divină. Nu pare deloc întîmplător că atei dostoievskieni de tipul lui Ivan Karamazov și Smerdeakov sunt cei care-și neagă mai mult sau mai puțin conștient tatăl. „Calea arbitrarității atee a omului trebuie să ducă la paricid, la negarea instanței paterne”²⁰, afirmă Nikolai Berdiaev. Confruntarea cu autoritatea divină se naște și din negarea tatălui. Similar, Victor Petrini are un sentiment de frustrare în raport cu Dumnezeu, învinuindu-L pe Acesta de toate păcatele oamenilor. În viziunea lui, din cauza lui Dumnezeu, care a lăsat omului liberul arbitru, lumea este plină de ticăloși. Totuși, ateismul lui Victor Petrini își are rădăcinile în lipsa de afecțiune din familie. Încă de la începutul însemnărilor sale, Petrini își amintește de o confruntare pe o temă culturală pe care a avut-o cu tatăl. Distanța ideologică tată – fiu este imensă și va rămîne neschimbată pe tot parcursul romanului. Interesează totuși acest dialog al confruntării tată – fiu de la debutul

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Idem, Crimă și pedeapsă*, p. 445.

¹⁸ *Ibidem*, p. 594.

¹⁹ *Idem, Frații Karamazov*, volumul II, p. 573.

²⁰ Nikolai Berdiaev, *op. cit.*, p. 67.

textului, întrucît pare a motiva în imaginar scriitura. Așa cum concluzionează Jacques Derrida în *Diseminarea*, scriitura și implicit literatura este „un paricid”²¹.

Dacă Victor Petrini reușește să găsească la capătul suferințelor sale lumina întruchipată de iubirea eternă dintre un bărbat și o femeie, mai puțin norocoase sînt personajele dostoievskiene ca: Smerdeakov din *Frații Karamazov* sau Piotr Stepanovici, Kirillov și Stavroghin din *Demonii*. Ateismul lor conduce la crimă sau la neantizarea de sine, exprimată prin sinucidere. În *Soleil noir. Dépression et mélancolie*, Julia Kristeva analizează crima și sinuciderea din romanele dostoievskiene tocmai în baza lipsei credinței în Dumnezeu. Actul violent al sinuciderii este explicat prin pierderea centrului, adică prin rătăcirea omului în labirint: „Dieu n’ existe pas – Je suis Dieu – Je n’ existe pas – Je me suicide.”²². Smerdeakov este în egală măsură criminal și sinucigaș, luînd secretul crimei cu el în mormînt. Kirillov este violent doar față de sine, în virtutea unei Idei care-i otrăvește sufletul ca un demon. „Filosofia” lui se întemeiază pe lipsa de frică și pe afirmarea libertății, însă este o libertate înșelătoare, aspect relevat și de Nikolai Berdiaev²³. Kirillov simte că este dator să se împruște, tocmai pentru a/a-și dovedi că el însuși este Dumnezeu. Astfel, orgoliul identificării cu divinitatea îl pierde pe Kirillov. Personaje de tipul lui Raskolnikov și Kirillov pot fi cu ușurință apropiate de Supraomul propovăduit de Nietzsche, tocmai pentru că, dorind să fie fideli propriei voințe de putere, îl neagă pe Dumnezeu. În *Așa grăit-a Zarathustra*, moartea lui Dumnezeu înseamnă nașterea Supraomului: „Dar Dumnezeu e mort! [...] De cînd e-n groapă Dumnezeu, ați înviat voi. [...] Dumnezeu e mort. Dar noi, noi vrem acum să trăiască Supraomul!”²⁴. Luînd locul Divinității, omul devenit Supraom se dezumanizează, fiind complet lipsit de milă și compasiune, ca Antichristul nietzschean: „Piară cei slabi și neisprăviți: întîiul principiu al dragostei noastre de oameni. Și încă unii le mai ajută să piară.”²⁵. Ucigîndu-L pe Dumnezeu, omul vrea să-și afirme propria voință și libertate, însă în detrimentul altor semeni: Șatov, în cazul lui Kirillov, bătrîna cămătăreasă și Lizaveta, sora ei, în cazul lui Raskolnikov. Deși nu Kirillov este ucigașul direct al lui Șatov, el este cel care fără să vrea încurajează crima comisă de grupul celor cinci manipulați de Piotr Stepanovici. Hotărîrea lui de a se sinucide devine o soluție a disculpării de crimă a adevăraților ucigași. Astfel, în cazul lui Kirillov salvarea spirituală nu mai este posibilă: se sinucide, însă este în același timp ucis spiritual de către grupul celor

²¹ Jacques Derrida, *Diseminarea*. Traducere și postfață de Cornel Mihai Ionescu, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997, p. 156. Derrida se raportează la un mit egiptean, discutat inițial de Platon, ce avea în centru tocmai confruntarea tată – fiu, care se traducea simbolic prin relația de opoziție Logos – scriitură. În timp ce Logosul echivala cu adevărul, scriitura era un simulacru, o deformare a acestuia.

²² Julia Kristeva, *Dostoievski, l’écriture de la souffrance et le pardon* în *Soleil noir. Dépression et mélancolie*, Éditions Gallimard, Paris, 1978, p. 197.

²³ Nikolai Berdiaev, *op. cit.*, p. 53.

²⁴ Friedrich Nietzsche, *Așa grăit-a Zarathustra. O carte pentru toți și pentru nimeni*. În versiune românească de Victoria Ana Tăușan, Editura Edinter, București, 1991, p. 321.

²⁵ Idem, *Antichristul*. Traducător George B. Rareș, Editura Eta, Cluj, 1991, p. 8.

cinci. Dorința identificării cu Dumnezeu primează în raport cu crima comisă. Sinucigîndu-se, Kirillov le oferă scăparea realilor criminali, însă în mod egal este împins la sinucidere de către aceștia. Confruntarea cu Dumnezeu a condus la moartea spirituală a omului. Un răzvrătit este și Ivan Karamazov; el nu vrea să primească în suflet armonia divină tocmai pentru că Dumnezeu a permis în lume răul, respinge adică legitimitatea liberului arbitru. De fapt, Ivan trăiește o dilemă la care nu-și primește alinarea, avînd pînă la urmă și momente de delir în care îl vede pe diavol. Omul în al cărui suflet sălășluiește îndoiala este în permanență măcinat de propria-i dualitate: lumina și întunericul coexistă înlăuntrul său. Paradoxal, „omul-divinitate”²⁶ nu înseamnă Binele, ci Răul. Halucinații chinuitoare, în care răul apare sub diferite forme, are și Stavroghin, așa cum reiese din spovedania sa către părintele Tihon. Scopul spovedaniei este obținerea propriei iertări și aspirația la o „suferință nemărginită”²⁷. Totuși, Stavroghin se va sinucide și încă în cea mai incontestabilă deplinătate a facultăților mintale. Aceasta înseamnă că pierderea credinței în Dumnezeu echivalează cu o pierdere de sine a omului, cu o zdruncinare a echilibrului sufletesc din care acesta este posibil să nu-și mai revină niciodată.

La polul opus în ceea ce privește credința în Dumnezeu se află Alexei Karamazov, cel mai mic dintre frații Karamazov, și singurul care nu moștenește tarele tatălui. Dacă toți ceilalți pot fi definiți ca „senzuali”²⁸, așa cum îi vede Rakitin, un fost coleg al lui Alexei, doar Aleoșa se simte mînat spre calea mănăstirii. Totuși, și el are sufletul „zbuciumat”, așa cum observă însuși naratorul: „Aleoșa [...] se hotărîse să ia calea mănăstirii, singura cale ce-i captivase imaginația, oferind inimii sale zbuciumate un ideal, acela de a ieși din bezna răutății lumești la lumina iubirii”²⁹. Sufletul său este încărcat de iubire pentru toată lumea, în deosebire de fratele său, Ivan, care nu înțelege iubirea pentru aproapele său: „Eu n-am putut niciodată să pricep cum e posibil să-ți iubești aproapele”³⁰. Reversul iubirii pentru ceilalți este și iubirea acestora. Astfel, starețul Zosima este iubit de enoriași și de frații săi, care, totuși, nu-și mai revin din uimire atunci cînd, la moartea starețului pe care îl considerau sfînt, datorită minunilor pe care acesta le înfăptuise în timpul vieții, observă, cu dezgust, că trupul acestuia, intrat în descompunere, începe să miroasă. Pentru ei, cei credincioși, o asemenea revelație are efectul unui șoc. Starețul Zosima era pentru ei un adevărat sfînt și de aceea consideră de necrezut mirosul emanat de stîrful său. Credința și iubirea lor sînt acum puse la încercare.

Dacă iubirea de aproape conduce la armonie sufletească și la credință, ura determină disprețul celorlalți și marginalizarea. Așa se întîmplă cu *omul subteran*, care respinge iubirea Lizei, cu Smerdeakov, care nu este iubit de nimeni, sau cu

²⁶ Nikolai Berdiaev, *op. cit.*

²⁷ Feodor Mihailovici Dostoievski, *Demonii*. Ediția a II-a, traducere din limba rusă de Nicolae Gane, Editura Polirom, București, 2007, p. 761.

²⁸ Idem, *Frații Karamazov*, volumul I, p. 110.

²⁹ *Ibidem*, p. 24-25.

³⁰ *Ibidem*, p. 324.

Raskolnikov, care este evitat și disprețuit de toți ceilalți condamnați pînă în momentul în care sufletul său se deschide spre iubirea pentru Sonia și apoi pentru Dumnezeu: „Dar el înviase, și știa acest lucru, îl simțea cu întreaga lui ființă renăscută, iar ea – ea nu trăia decît pentru el și prin el! [...] În ziua aceea, i se păruse că toți ocnașii, foștii lui vrăjmași, îl priveau cu alți ochi; încercase să intre în vorbă și ei îi răspunseră prietenoși”³¹. Astfel, salvarea omului este posibilă prin iubirea pentru ceilalți și pentru Dumnezeu. Întoarcerea spre calea credinței echivalează cu o mîntuire a omului, cu o renaștere simbolică a sa și cu o nouă viață. Toate acestea nu sînt însă posibile în lipsa iubirii, pentru că, așa cum constata și Victor Petrini din *Cel mai iubit dintre pămînteni* de Marin Preda, „Dacă dragoste nu e, nimic nu e!”³². Omul dostoievskian urcă și coboară, asemenea lui Sisif, treptele suferinței, însă la capătul lor îl așteaptă fericirea supremă, dacă bineînțeles o îngăduie, și aceasta este lumina iubirii lui Dumnezeu. Iubirea și credința, adevăratele căi ale luminii, se întrepătrund, conducînd spre salvarea ontologică a omului.

Notă: Lucrarea a apărut cu sprijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/S/47646, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Bibliografie:

- Berdiaev, N., *Filosofia lui Dostoievski*. Traducere din limba rusă: Radu Părpăuță, Editura Institutul European, Iași, 1992
- Booth, W., *Retorica romanului*. În românește de Alina Clej și Ștefan Stoenescu, Editura Univers, București, 1976
- Derrida, J., *Diseminarea*. Traducere și postfață de Cornel Mihai Ionescu, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997
- Dostoievski, F. M., *Crimă și pedeapsă*. Ediția a II-a, traducere din limba rusă de Nicolae Gane, Editura Polirom, Iași, 2007
- Dostoievski, F. M., *Demonii*. Ediția a II-a, traducere din limba rusă de Nicolae Gane, Editura Polirom, Iași, 2007
- Dostoievski, F. M., *Frații Karamazov*, volumele I-II. Traducere de Ovidiu Constantinescu și Isabella Dumbravă, Editura pentru Literatură Universală, București, 1964
- Dostoievski, F. M., *Însemnări din subterană*, în *Opere în 11 volume*, volumul 4. Traducere de V. Em. Galan și Igor Block, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968
- Gasset, J. O. y, *Studii despre iubire*. Ediția a III-a revăzută, traducere din spaniolă de Sorin Mărculescu, Editura Humanitas, București, 2002
- Kristeva, J., *Dostoievski, l'écriture de la souffrance et le pardon*, în *Soleil noir. Dépression et mélancolie*, Éditions Gallimard, Paris, 1978
- Nietzsche, F., *Antichristul*, traducător George B. Rareș, Editura Eta, Cluj, 1991

³¹ Idem, *Crimă și pedeapsă*, p. 593.

³² Marin Preda, *Cel mai iubit dintre pămînteni*, volumul IV, Editura Prietenii Cărții, București, 1992, p. 182.

Nietzsche, F., *Așa grăit-a Zarathustra. O carte pentru toți și pentru nimeni*. În versiune
Univers, București, 1987
Preda, M., *Cel mai iubit dintre pământeni*, volumele I-IV, Editura Prietenii Cărții,
București, 1992românească de Victoria Ana Tăușan, Editura Edinter, București, 1991
Otto, R., *Despre numinos*, traducere din limba germană de Silvia Irimiea și Ioan Milea,
Editura Humanitas, București, 2006
Poulet, G., *Metamorfozele cercului*, traducere de Irina Bădescu și Angela Martin, Editura